

Rafał CZACHOR

Uczelnia Jana Wyżykowskiego w Polkowicach

r.czachor@ujw.pl

INSTYTUCJONALNE UWARUNKOWANIA RYWALIZACJI O WŁADZĘ W POST- RADZIECKICH SYSTEMACH AUTORYTARNYCH

ABSTRACT

Institutional conditions of the political rivalry in the post-Soviet authoritarian regimes

More than 25 years have passed since the collapse of the Soviet Union. Despite that, political scientists until now have used the category of ‘post-Soviet countries’, meaning that the Soviet past still determines the direction of the evolution of the political systems of the republics that won their independence in 1991 and that they still share some common features of the political design and have failed to successfully complete the transformation to democracy. The main goal of the following paper is to present institutional conditions that make post-Soviet authoritarian regimes relatively stable and limit the alternation of power. Main conclusions of the paper are the following: firstly, the power in post-Soviet authoritarian countries is held by their presidents who create informal groups of relevant politicians and businessmen that can be treated as neo-patrimonial clients. Secondly, presidential or parliamentary elections are regularly held but are just a facade that is meant to hide and legitimize authoritarian practices of these regimes. Thirdly, in such countries significant role the political life is played by the so-called ‘parties of power’ – non-ideological parties whose only goal is to support the president.

Key words: authoritarianism, post-Soviet countries, neoinstitutionalism, patrimonial politics

Słowa kluczowe: autorytaryzm, obszar postradziecki, neoinstytucjonalizm, neopatrymonializm

WSTĘP

Od rozpadu Związku Radzieckiego minęło ponad ćwierć wieku. Fakt, że do tej pory badacze posługują się kategorią „państwa postradzieckie”, oznacza, iż wciąż: a) niedemokratyczna (radziecka) przeszłość determinuje kierunek ewolucji systemów politycznych republik powstałych w końcu 1991 r.; b) cechują się one szeregiem podobieństw ustrojowych, wskutek czego stanowią względnie spójną grupę państw, które nie ukończyły z sukcesem transformacji postkomunistycznej¹. Stwierdzenia te są podstawową tezą poniższego artykułu. Jego celem jest zaś wskazanie na instytucjonalne uwarunkowania względnej trwałości systemowych rozwiązań ograniczających alternację władzy w postradzieckich państwach autorytarnych. Analiza objęła następujące kwestie: określenie kluczowych cech postradzieckich systemów politycznych, nieformalne aspekty wyborów prezydenckich i parlamentarnych, w tym istotę „fasadowości” elekcji, źródła braku rywalizacyjności, przejawy oligarchizacji partii politycznych oraz fenomenu „partii władzy”, ponadto przedstawiono wnioski, w których wskazano na dążenie elit władzy omawianych państw do ograniczenia alternacji władzy i do wytworzenia „bezalternatywnych systemów prezydenckich”². Artykuł ma także na celu rozszerzenie ustaleń zaprezentowanych na łamach „Politei” w 2016 r. przez Elżbietę Kuźlewską i Adama R. Bartnickiego³.

Zastosowano w artykule podejście neoinstytucjonalne, zakładając, że uwzględnienie uwarunkowań instytucjonalnych (reżimu politycznego) oraz nieformalnych, dyskrejonalnych czynników rywalizacji o zasoby pozwala na pełniejsze zrozumienie logiki ewolucji postradzieckich systemów politycznych. Zgodzić się należy ze stwierdzeniem Guy Petersa, że *musi istnieć mechanizm, poprzez który instytucje kształtują zachowanie jednostek, i mechanizm, poprzez który jednostki zmieniają instytucje. Bez wyjaśnienia tego sprzężenia instytucje pozostaną jedynie bytami abstrakcyjnymi*⁴. Zarówno formalne, jak i nieformalne instytucje tworzą tym samym ramy funkcjonowania reżimów politycznych, obniżają niepewność i koszty transakcyjne udziału w procesach politycznej rywalizacji. Na duże znaczenie nieformalnego aspektu polityki w tych państwach wskazują liczni badacze, w tym Henry Hale, dla którego ma ona cechy patronatu, powiązań klientelistycznych, określających faktyczny *modus vivendi* systemów oraz logikę i dynamikę ich rozwoju⁵.

¹ Z tego powodu do kategorii państw postradzieckich nie zalicza się Litwy, Łotwy i Estonii, po rozpadzie ZSRR wybrały one bowiem zupełnie inny od pozostałych byłych republik związkowych model ustrojowy oraz kierunek reform, w wyniku których są one obecnie zaliczane do państw demokratycznych, należąc do Unii Europejskiej i Sojuszu Północnoatlantyckiego.

² Pojęcie wprowadzone przez Dmitrija Furmana: Д. Фурман, *Движение по спирали. Политическая система России в ряду других систем*, Москва 2010.

³ E. Kuźlewska, A.E. Bartnicki, *Model władzy w państwach postsowieckich*, „Politeja” 2016, nr 41 (2), s. 263-278.

⁴ G. Peters, *Institutional theory in political science. The „new institutionalism”*, London 2011, s. 38.

⁵ H.E. Hale, *Patronal Politics. Eurasian Regime in Comparative Perspective*, Cambridge 2015.

1. PODSTAWOWE CECHY POSTRADZIECKICH SYSTEMÓW AUTORYTARNYCH

Do kategorii autorytarnych państw postkomunistycznych w niniejszym studium zaliczono Rosję, Białoruś, Azerbejdżan, Kazachstan, Uzbekistan, Tadżykistan i Turkmenistan. Oznacza to, że brak sukcesów w transformacji demokratycznej stał się udziałem różnych republik związkowych ZSRR różnicowanych pod względem kulturowym, społecznym czy gospodarczym. Zatem podejście strukturalne zakładające, że demokratyczna transformacja następuje wskutek rozwoju społeczno-gospodarczego i wzrostu zależności, nie znajduje potwierdzenia w przypadku obszaru postradzieckiego uzasadnienia. Tezę tę dokumentują m.in. regularnie prowadzone badania *Democracy Index*. Zgodnie z przyjętą przez twórców *Democracy Index* metodologią systemy polityczne wymienionych państw lokują się wśród najbardziej nie-demokratycznych, autorytarnych systemów świata: wśród 167 badanych państw Białoruś zajmuje 127. miejsce (3,54 pkt na 10 pkt możliwych), Rosja – 134. miejsce (3,24 pkt), Kazachstan – 139. (3,06 pkt), Azerbejdżan – 148. (2,65 pkt), Uzbekistan – 158. (1,95 pkt), Tadżykistan – 161. miejsce (1,89 pkt), Turkmenistan zajmuje 162. miejsce (1,83 pkt)⁶.

Nawet pobieżna analiza różnic kulturowych i społeczno-ustrojowych przywołanych państw uprawomocnia stwierdzenie, że można mówić raczej o grupie reżimów autorytarnych, różniących się pomiędzy sobą szeregiem elementów, niż o spójnym modelu „postradzieckiego autorytaryzmu”. Jako postkomunistyczne reżimy autorytarne klasyfikuje się republiki wschodniosłowiańskie (Rosja, Białoruś), republiki środkowoazjatyckie (Kazachstan, Uzbekistan, Tadżykistan, Turkmenistan) oraz położony na Kaukazie Południowym Azerbejdżan. Społeczeństwa tych państw różnią się pomiędzy sobą w wymiarze cywilizacyjno-kulturowym, doświadczeniem samoorganizacji politycznej, typem kultury politycznej czy specyfiką podziałów socjopolitycznych. Tym, co łączy te systemy, a jednocześnie warunkuje niewielkie sukcesy w implementacji zasad współczesnej demokracji, jest ich konsolidacja wokół prezydencjalizmu, czyli zbieżny model ustrojowy republiki prezydenckiej i formalnie deklarowany demokratyzm rządów⁷. Obowiązujące ustawy zasadnicze wszystkich wymienionych państw gwarantują wybór naczelnych organów legislatywy – parlamentów (a przynajmniej ich pierwszych izb) oraz egzekutywy – prezydentów w cyklicznie odbywających się wyborach, teoretycznie wolnych, równych, powszechnych,

⁶ *Democracy Index 2016*, [online] www.eiu.com/democracy2016, 22 I 2018. W 2016 r. do kategorii państw autorytarnych w rankingu zaliczono Armenię, która zajmuje tam 120. miejsce (3,88 pkt). Jeszcze w 2015 r. była ona klasyfikowana jako „reżim hybrydowy”. Charakter systemu politycznego (w ujęciu neoinstytucjonalnym) tego państwa zbliża je jednak do kategorii „łagodniejszych” reżimów, stąd nie jest przedmiotem niniejszej analizy.

⁷ G. Easter, *Preference for Presidentialism: Postcommunist Regime Change in Russia and the NIS*, „World Politics” 1997, vol. 49, nr 2, s. 188; A. Antoszewski, *Wyboista droga ku demokracji i autorytaryzmowi w świecie postkomunistycznym*, „Wrocławskie Studia Politolologiczne” 2014, nr 16, s. 12.

tajnych i bezpośrednich. W praktyce systemy polityczne wspomnianych państw reprezentują Schmitterowską kategorię *demokracji*⁸. Oznacza to, że przy formalnym zachowaniu instytucji demokratycznych w praktyce prawa i wolności, w tym uznawane za minimalne procedury związanych z demokratycznym wyborem władz, są w tych państwach łamane. Fakty te są też podstawą do zaliczania ich do systemów autorytarnych.

Wybory prezydentów i parlamentów w omawianych państwach odbywają się, aczkolwiek tylko pozornie zachowana jest alternatywność wyborów oraz istnieją zręby systemów partyjnych i pluralizmu. Elity władzy dążą do uniemożliwienia zaistnienia niekontrolowanej przez siebie alternacji władzy. Niezależnie od tego wybory, zwłaszcza głów państw, są najbardziej krytycznymi momentami w funkcjonowaniu reżimów. Odbywają się one regularnie, pomagając w legitymizacji niedemokratycznej praktyki politycznej. Jednocześnie są tak dalece zmanipulowane, że można mówić o „trywializacji demokracji”⁹. Ograniczenia pluralizmu są w omawianych państwach postrzegane jako remedium na stan „anarchodemokracji”¹⁰. Jednocześnie nawet na poziomie oficjalnym wskazuje się, że stan ten ma charakter przejściowy, docelowo zaś zostaną wprowadzone na trwałe instytucje demokratycznego państwa prawnego¹¹. Analiza rywalizacji o władzę w systemach autorytarnych, będąca celem niniejszego studium, pozwala ujawnić zarówno źródła względnej stabilności, jak i trwałości tychże systemów, a jednocześnie wskazać, jak wątle jest panujące w nich *status quo* i jak poważne konsekwencje mogą mieć ewentualne kryzysy legitymacji władzy.

Ustrój społeczny i życie publiczne państw Azji Środkowej i Kaukazu w dużym stopniu opiera się na więziach klanowych i relacjach klientelistycznych. Sprawia to, że badania nad sferą społeczno-polityczną tych państw nastęrczają istotnych problemów metodologicznych¹². Analiza procesów politycznych uwzględnia w tych państwach takie kategorie, jak modernizacja w warunkach zachowawczości, neotradycjonalizacja i rozkwit etnonacjonalizmu, sakralizacja spersonifikowanej władzy, korupcja, nepotyzm i inne zjawiska nieformalne¹³. Retradycjonalizacja i odbudowa tradycyjnej kultury

⁸ G. O'Donnell, P. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*, Baltimore 1986.

⁹ T. Bodio, P. Załęski, *Tradycyjne społeczeństwo nieobywatelskie w Azji Centralnej*, „Społeczeństwo i Polityka” 2005, nr 2, s. 121.

¹⁰ E. Kuzelewska, A.E. Bartnicki, *Model władzy...*, s. 265.

¹¹ Przykładowo prezydent Kazachstanu Nursułtan Nazarbajew niejednokrotnie stwierdzał, że budowa państwa demokratycznego wymaga czasu, a funkcjonujący w republice ustrój jest przejściowym, modelującym kierunek transformacji. W 2007 r. Władimir Putin stwierdził, że „ręczne sterowanie” państwem może potrwać jeszcze 15-20 lat. Д. Тренин, *Post-imperium: евразийская история*, Москва 2012, s. 94, 265.

¹² J. Szymanek, *System rządów w krajach WNP. Metodologia badań ustrojowo-porównawczych*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, t. 1, red. T. Bodio, Warszawa 2010, s. 262-276.

¹³ Szerzej: Н.Н. Крадин, *Политическая антропология*, Москва 2004; K. Collins, *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*, Cambridge 2009, s. 5.

politycznej nie tyle wypiera, ile nawarstwia się i uzupełnia kolonialne w istocie rzeczy doświadczenie epoki ZSRR. Sprawia to, że omawiane państwa należy klasyfikować jako reżimy neopatrymonialne¹⁴.

Współczesną kulturę polityczną niesłowiańskich reżimów autorytarnych na obszarze postradzieckim najlepiej opisuje kategoria kultury politycznej więzi. Zdaniem Piotra Załęskiego, nie jest ona oparta wyłącznie na więziach rodowo-plemiennych i terytorialnych, lecz także późniejszych, powstałych wskutek wspólnych doświadczeń: edukacji, pracy, działalności społecznej czy biznesowej¹⁵. W przypadku Białorusi i Rosji podobną funkcję pełnią więzi korporacyjne, będące reliktem po czasach ZSRR, gdy wiodącą rolę odgrywały lobby wojskowe, przemysłu ciężkiego czy wydobywczego przeplatające się z regionalnymi partykularyzmami¹⁶. W rezultacie tego sposób sprawowania władzy w postkomunistycznych reżimach autorytarnych nosi znamiona polityki patronalnej. Jednostki i grupy społeczne osiągają cele polityczne i ekonomiczne poprzez spersonalizowaną wymianę konkretnych dóbr, nagród i kar w łańcuchu znajomości, a nie na bazie bezosobowych, abstrakcyjnych zasad¹⁷. Oznacza to, że przy formalnym istnieniu nowoczesnych instytucji, nadających reżimom atrybutów legalizmu, wciąż utrzymują się zjawiska właściwe panowaniu tradycyjnemu, a więc pozaformalne. Potwierdza się uwaga Robina Theobalda, że państwa w tych warunkach stają się *prywatnymi instrumentami w rękach tych, którzy są na tyle silni, by rządzić*¹⁸. Stąd też wobec omawianych państw stosuje się określenia: „państwo drapieżne” (*predatory state*), „państwo rentierskie” (*rentier state*), „kleptokracja” czy „reżim sułtanistyczny”. „Pasami transmisyjnymi” władzy do społeczeństw w tych państwach służą ściśle zhierarchizowane sieci, z pomocą których dystrybuowane są zasoby i stosowany przymus. Pełnią one funkcję Deutschowskich kanałów komunikacji, gwarantując względną trwałość systemów politycznych. Z tego też powodu tak dysfunkcjonalne, przesiąknięte korupcją reżimy, jak w Tadżykistanie i Turkmenistanie, zachowują trwałość.

W powyższej specyfice ustroju społecznego należy również doszukiwać się źródeł ograniczonej transformacji związanej z liberalizacją ustroju radzieckiego, a później rozpadem ZSRR. Przemiany w rozpatrywanych tu państwach (poza Rosją i poniekąd Białorusią) miały charakter bardzo pobieżny. Było to przejście od ustroju radzieckiego, posttotalitarnego, do autorytarnego, w którym rządzący odwołali się do wartości demokratycznych, mając na celu skuteczne odnowienie swojej legitymacji. W odróżnieniu od innych państw postkomunistycznych nie nastąpiło tu radykalne zerwanie

¹⁴ А. Фисун, *Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология*, „Отечественные записки” 2007, т. 39, кн. 6, с. 8-29.

¹⁵ P. Załęski, *Kultura polityczna więzi w Azji Centralnej (przypadek Kirgistanu na tle państw regionu)*, Warszawa 2011, s. 45-46.

¹⁶ K. Świder, *Ewolucja elity władzy w Związku Radzieckim i Rosji w kontekście przemian ideowych, politycznych, społecznych i ekonomicznych*, Warszawa 2013, s. 149-168.

¹⁷ Szerzej pojęcia te wykorzystuje przywoływany H.E. Hale.

¹⁸ R. Theobald, *Patrimonialism. Research Note*, „World Politics” 1982, vol. 34, nr 4, s. 549.

z przeszłością, lecz raczej wydarzyła się „nomenklaturowa rewolucja”¹⁹, służąca w istocie w utrzymaniu *status quo*²⁰.

Autorytarny charakter systemów politycznych łączy się bezpośrednio ze specyficznym charakterem toczącej się w nich rywalizacji o władzę. Są to systemy, w których występuje silny element personifikacji władzy oraz istotne znaczenie posiadają nieformalne praktyki zbliżające te państwa do kategorii reżimów sułtanistycznych, gdzie wola władzy ma prymarne znaczenie. Ich cechą charakterystyczną, którą można rozciągnąć na szerszą kategorię reżimów neopatrymonialnych, jest powszechność wykorzystywania instytucji państwowych przez elity władzy jak dóbr prywatnych, zjawisk klientelizmu, nepotyzmu, korupcji²¹.

W omawianych państwach decydujące znaczenie dla funkcjonowania systemu politycznego mają nie czynniki natury formalnej (np. regulacje konstytucyjne odnośnie do współdziałania gałęzi władzy), lecz nieformalne stosunki współpracy i rywalizacji między czołowymi aktorami politycznymi. Supremacja prezydenta w takim reżimie znajduje uzasadnienie w przyjętych rozwiązaniach ustrojowych, jednakże wzmacnia ją nieformalna dominacja nad sieciami klientelistycznymi (wspomnianymi relacjami *patron-client*), których członkowie pozostają uzależnieni od poczynąń bezpośrednich zwierzchników (nazywanych *brokerami*) i politycznego lidera, prezydenta, będącego szczytowym ogniwem łączącym wszystkie sieci klientelistyczne funkcjonujące w danym państwie.

W świetle powyższego rywalizacja o władzę w omawianych reżimach autorytarnych opiera się na właściwej im specyfice:

- a) ustrój państwa można scharakteryzować jako prezydenccjalizm, przez który rozumie się systematyczną koncentrację władzy politycznej i procesów decyzyjnych w rękach jednej osoby, nawet w kwestiach niemających priorytetowego znaczenia;
- b) „systematyczny klientelizm” oznaczający, że przywódca opiera rządy na nagradzaniu faworyzowanych osób i grup, a więc utrzymaniu i wspieraniu sieci klientelistycznych;
- c) ma miejsce powszechne i jawne wykorzystywanie zasobów publicznych w celu uzyskania politycznej legitymacji, utrzymania bazy popierających władzę klientów.

Wymienione elementy – w opinii Michaela Brattona i Nicolasa van de Walle – służą skutecznej identyfikacji reżimu neopatrymonialnego²². Uszczegółowiając, stosunki neopatrymonialne można odnaleźć w każdym, nawet najbardziej demokratycznym społeczeństwie, jednak w przypadku reżimów autorytarnych nabierają one powszech-

¹⁹ T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej*, Warszawa 2007, s. 60-69.

²⁰ В. Гельман, *Из огня да в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе*, „Полис. Политические исследования” 2007, nr 2, s. 80.

²¹ Szerzej: R. Czachor *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej. Wstęp do badań*, Wrocław 2015.

²² M. Bratton, N. van de Walle, *Democratic Experiments in Africa. Regime Transitions in Comparative*, Cambridge 1997, s. 63-66.

nego, jawnego, „systemowego” charakteru. Można w nich zaobserwować zwłaszcza następujące zjawiska:

- a) Charakter reżimu określają wzajemne relacje głowy państwa i oligarchii. Przywódcy pozostają przy władzy przez długi czas, niekiedy dożywotnio, co dowodzi trwałości reżimów.
- b) Prezydent dąży do rotacji w szeregach elit. Zabezpiecza się takim sposobem przed ich niekontrolowaną autonomizacją oraz rozszerza zasięg podległych mu sieci klientelistycznych²³.
- c) Ma miejsce „systemowy klientelizm” polegający na dystrybucji dóbr materialnych, również w postaci obsady stanowisk w instytucjach i przedsiębiorstwach państwowych (stąd rozbudowany aparat urzędniczy i utrzymanie własności prywatnej w gospodarce) wśród zaufanych osób.
- d) Brak dominującej ideologii. Rządy opierają się na sieciach klientelistycznych, a nie poszukują legitymacji poprzez ideologię, choć najczęściej w celach mobilizacji społecznej odwołują się do retoryki narodowej (w tych kategoriach należy postrzegać forsowanie ideologii państwowej na Białorusi, koncepcji „suwerennej demokracji” w Rosji czy autorskich idei prezydentów Kazachstanu i Turkmenistanu).
- e) Samowola wykorzystania zasobów publicznych w celach prywatnych elit. Przywódcy stosunkowo dowolnie gospodarują majątkiem państwa, istnieją niejawne budżety będące w gestii prezydenta, a ich wartość może przekraczać wartość oficjalnego budżetu państwa²⁴.

Oznacza to, że stabilność polityczna w tego typu reżimach osiągana jest w wyniku dyskrecjonalnego konsensusu pomiędzy głową państwa a czołowymi grupami wpływu, które konstytuują sieci klientelistyczne. Polityka polega zatem nie na rywalizacji w sferze aksjologicznej, lecz na rywalizacji o monopol i kontrolę nad głównymi sieciami klientelistycznymi²⁵.

Zasadne wydaje się podkreślenie faktu, że autorytarne rządy prezydenckie są ważnym elementem konsolidacji państw postradzieckich, pierwotnym wobec procesów konsolidacji narodowej i państwowej. Stopień autorytarności reżimu pozostaje w bliskiej zależności od stopnia etnokratyzmu. Supremacji narodu tytularnego towarzyszy faktyczne i potwierdzone prawnie dominowanie prezydenta nad życiem publicznym państwa. Skrajnym przykładem był Turkmenistan w okresie rządów Sapurmurada Nijazowa. Jakkolwiek rywalizacja o urząd prezydenta została wykluczona w wyniku uznania S. Nijazowa przez Radę Narodową Turkmenistanu za dożywotniego prezydenta, tytułowanego go

²³ N. van de Walle, *Meet the new boss, same as the old boss? The evolution of political clientelism in Africa*, [w:] *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*, red. H. Kitschelt, S.I. Wilkinson, Cambridge 2007, s. 50.

²⁴ C. von Soest, *What Neopatrimonialism Is – Six Questions to the Concept*, [online] www.researchgate.net/publication/242680401_What_Neopatrimonialism_Is_-_Six_Questions_to_the_Concept, 6 X 2017.

²⁵ O. Fisun, *Rethinking Post-Soviet Regimes from a Neopatrimonial Perspective*, „Democratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization” 2012, vol. 20, nr 2, s. 92.

„Turkmenem Wielkim”, a nieoficjalnie także „Serdarem”, „ojcem, wodzem, przewodnikiem Turkmenów, wysłannikiem Allacha odbudowującym turkmeńską państwowość”. W Turkmenistanie wykształcił się zatem skrajny typ postradzieckiego autorytaryzmu tożsamy z modelowym sultanizmem. Dla Tadeusza Bodio stanowi on wzorcową etnokrację opartą na: etnocentryzmie, monoideologii, monopartyjności, tradycjonalizmie, trybalizmie, zamkniętym systemie rekrutacji elit²⁶. Również w innych postradzieckich reżimach autorytarnych rządzące grupy dążą do minimalizacji ryzyka utraty władzy. Przejawiało się to w wydłużaniu kadencji prezydentów: w Kazachstanie w 1998 r. kadencję prezydenta wydłużono z 5 do 7 lat, w Tadżykistanie podobny zabieg dokonał się w 2003 r., z kolei w Rosji taka zmiana miała miejsce w 2008 r. – kadencję prezydenta wydłużono z 4 do 6 lat. Od 2010 r. status lidera narodu posiada Nursułtan Nazarbajew, aczkolwiek fakt ten nie jest tożsamy z prawem dożywotniego pełnienia urzędu prezydenta Kazachstanu. Podobne rozwiązanie przyjęto w Tadżykistanie, gdzie w grudniu 2015 r. w wyniku referendum ogólnopaństwowego urzędujący prezydent Emomali Rachmon zyskał tytuł Twórcy Pokoju i Jedności Narodowej – Lidera Narodu, a pośrednio też prawo dożywotniego pełnienia urzędu (w konsekwencji zniesienia limitu kadencji).

Powyższe fakty sprawiają, że zdobycie czy przekazywanie władzy w reżimach autorytarnych ma z reguły dyskrejonalny charakter i jest uwarunkowane pozaprawnie. Nawet jeśli odbywają się wybory, to służą nie wyłonieniu zwycięzcy, lecz potwierdzeniu legitymacji do sprawowania władzy „namaszczonej” do tego osoby. Unaocznia to zestawienie informacji dotyczących okoliczności alternacji władzy w omawianych państwach.

Tab. 1. Rotacja władzy (na urzędzie prezydenta) w postradzieckich reżimach neopatrymonialnych

Pakt elit (przekazanie władzy)		
Rosja	3 razy	2000, 2008, 2012
Azerbejdżan	1 raz	2003
Turkmenistan	1 raz	2006
Uzbekistan	1 raz	2016
Brak rotacji władzy		
Kazachstan (faktyczne rządy N. Nazarbajewa od 1989 r.)		
Tadżykistan (rządy E. Rachmona od początku wojny domowej w 1992 r.)		
Białoruś (rządy A. Łukaszenki po demokratycznym wyborze na urząd w 1994 r.)		

Źródło: opracowanie własne na podstawie: R. Czachor, *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej. Wstęp do badań*, Wrocław 2015, s. 200.

W trzech z omawianych państw od momentu wykształcenia się reżimu autorytarnego nie doszło do zmiany na urzędzie głowy państwa. W Kazachstanie urząd prezydenta piastuje Nursułtan Nazarbajew, który władzę sprawuje od drugiej połowy lat 80. XX w.,

²⁶ T. Bodio, *Etnokracja w Azji Centralnej*, [w:] *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, t. 2, red. T. Bodio, W. Jakubowski, Warszawa 2010, s. 234.

gdy zajmował stanowisko Sekretarza Partii Komunistycznej Kazachstanu. Podobna sytuacja miała miejsce w Turkmenistanie i Uzbekistanie, gdzie urząd pełnili odpowiednio: Saparmurad Nijazow i Islam Karimow. Śmierć polityków (odpowiednio w latach 2006 i 2016) pociągała za sobą konieczność wyłonienia następcy spośród rządzącego klanu.

W przypadku Tadżykistanu i Azerbejdżanu władzę w państwach przejmowali politycy związani z postkomunistyczną nomenklaturą, gdy trwały poważne konflikty wewnętrzne, podkopujące fundamenty państwowości. Przejęcie władzy przy użyciu siły przez Emomali Rachmona i Hejdara Alijewa było faktycznym początkiem odbudowy instytucji państwa, dokonywanym w stylu autorytarnym.

Na Białorusi obecnie urzędujący prezydent Aleksandr Łukaszenka objął władzę w wyniku demokratycznych wyborów w 1994 r., pokonując faworyzowanego kandydata dawnej partyjnej nomenklatury. W czasie jego pierwszej kadencji dokonana została modyfikacja ustroju i konsolidacja władzy w rękach prezydenta, czego efektem jest obecny, ustabilizowany w 2001 r., ustrój tego państwa²⁷.

Autorytaryzm w Rosji rozwinął się po objęciu władzy przez Władimira Putina w 2000 r. Był on do tego przygotowywany przez ówczesne oligarchiczne elity, które następnie zostały zmuszone do rezygnacji z politycznych ambicji i uległości wobec nowych elit politycznych związanych ze środowiskiem petersburskim i przedstawicielami *siłowników*. W odróżnieniu zatem od epoki Borysa Jelcyna, gdy zwłaszcza po 1996 r. klany oligarchiczne wręcz dominowały nad prezydentem²⁸, W. Putin przełamał niezależność wszystkich biznesowo-politycznych koterii, bezwzględnie je sobie podporządkowując. Kolejne rotacje na stanowisku prezydenta w 2008 i 2012 r. odbywały się bez najmniejszych wątpliwości, kto nimi kieruje i w jakim celu są dokonywane.

W omawianych państwach po wykształceniu w nich reżimów autorytarnych nie doszło do skutecznego przejęcia władzy przez opozycję. Jest ona bądź wciąż sprawowana przez „twórców” systemu, bądź „transferowana” wśród zaufanych czy wręcz spokrewnionych osób. Skuteczność utrzymywania władzy przez tych samych polityków przez ćwierć dekady, jak i udane przypadki jej wspomnianego „transferowania” dowodzą, że opozycja (o ile w ogóle istnieje) nie posiada większych możliwości wpływu na elektorat oraz sam proces wyborczy.

2. SPECYFIKA WYBORÓW „FASADOWYCH”

„Fasadowość” wyborów w państwach autorytarnych polega na fackie ich regularnego przeprowadzania przy minimalizacji przez rządzących ryzyka utraty władzy. Dotyczy wszystkich wyborów: ma kluczowe znaczenie przy okazji wyborów prezydenckich, w związku ze szczególną pozycją ustrojową prezydentów republik postradzieckich,

²⁷ Szerzej: R. Czachor, *Transformacja systemu politycznego Białorusi w latach 1988-2001*, Polkowice 2016.

²⁸ Szerzej: B.B. Согрин, *Политическая история современной России, 1985-2001: от Горбачева до Путина*, Москва 2001, s. 198-220.

jednakże ma również miejsce przy okazji wyborów parlamentarnych i lokalnych. Opiera się na:

- a) ograniczeniu możliwości funkcjonowania opozycji, jej udziału w wyborach;
- b) manipulowaniu przebiegiem kampanii wyborczej, tak by zmarginalizować znaczenie i obecność w niej przedstawicieli opozycji;
- c) mobilizacji społecznej na rzecz poparcia dla grupy rządzącej;
- d) fałszowaniu wyników wyborów.

Wszystkie powyższe praktyki dokonują się przy wykorzystaniu tzw. zasobów administracyjnych, a więc narzędzi formalnego i nieformalnego wpływu na wyborców, działaczy opozycji oraz na instytucje odpowiedzialne za organizację i przebieg wyborów. „Fasadowość” wyborów tym samym oznacza zależność wyników od woli władzy państwowej i tym samym przewidywalność rezultatów. Naruszona jest zasada dekoncentracji władzy i równoważenia się jej poszczególnych gałęzi. Egzekutywa dominuje nad legislatywą i sądownictwem, przez co wyniki wyborów, jak i całość procesów sprawowania władzy pozostają poza kontrolą społeczeństw i opozycji.

2.1. Wybory prezydenckie jako wybory „fasadowe”

W omawianych tutaj państwach funkcjonują reżimy o bardzo szerokich prerogatywach prezydentów, co uprawnia do nazywania ich superprezydenckimi. Z tego powodu urząd prezydenta stanowi *residuum* władzy państwowej i skupia najważniejsze funkcje decyzyjne w państwie. Wybory prezydenckie są tym samym kluczowe dla prowadzenia polityki państwowej i najbardziej „newralgiczne” dla grup rządzących i ewentualnej opozycji. Elity władzy postkomunistycznych reżimów autorytarnych dążą do wypełnienia konstytucyjnych regulacji proceduralnej demokracji i co do zasady organizują regularne i quasi-konkurencyjne wybory prezydenckie. W większości przypadków (Azerbejdżan, Kazachstan, Turkmenistan, Uzbekistan i Białoruś) kadencja prezydenta trwa pięć lat, w Rosji – sześć lat, w Tadżykistanie zaś – siedem lat. Tylko ustawy zasadnicze Rosji i Uzbekistanu ograniczają prezydentowi możliwość pełnienia urzędu do dwóch kadencji z rzędu. Z ograniczenia tego w 2004 r. zrezygnowano na Białorusi, a w 2016 r. w Tadżykistanie. Wydaje się, że najchętniej elity władzy państw autorytarnych zrezygnowałyby z organizacji powszechnych wyborów prezydenckich²⁹. Ograniczyłyby się one do mającego już teraz miejsce dyskrecjonalnego wskazywania następcy („namaszczenie” jeszcze przed oficjalnymi wyborami Dmitrija Miedwiediewa w Rosji, syna Hejdara Alijewa – Ilhama – w Azerbejdżanie, zaufanego współpracownika Sapurmurada Nijazowa – Gurbanguly Berdimuhamedowa – w Turkmenistanie czy wskazanie na Szawkata Mirzijoiewa jako następcę Islama Karimowa w Uzbekistanie). Utrzymanie wyborów wiązać należy z wolą wypełnienia proceduralnych minimów demokracji, wykorzystywaniem wyborów do okresowej mobilizacji społecznej oraz jako narzędzia służącego rekonfiguracji sieci klientelistycznych.

²⁹ W połowie lat 90. XX w. w Turkmenistanie rozważano przejście na ustrój monarchiczny i nadanie prezydentowi S. Nijazowowi tytułu szacha. Okoliczności rezygnacji z tej koncepcji, jak i ogółem szczegóły z życia politycznego Turkmenistanu, pozostają niejasne.

Zbliżanie się wyborów prezydenckich, nawet takich, co do których nie ma wątpliwości, że są niedemokratyczne, stwarza hipotetyczną groźbę zaistnienia syndromu *lame duck*. Nawet stosunkowo nieliczne i rozproszone sygnały niezadowolenia z działalności głowy państwa może zagregować i zdyskontować polityk opozycyjny lub nieolejalny głowie państwa wysoki rangą członek sieci klientelistycznej. Kierujący się własnym interesem oraz kalkulujący koszty i zyski ewentualnej reorientacji członkowie tejże sieci mogą podjąć decyzję o wsparciu innego kandydata niż obecnie rządzący prezydent. O wrażliwości i kruchości „twardych” reżimów niedemokratycznych w przestrzeni państw postkomunistycznych świadczy przykład Kirgistanu i okoliczności, w których władzę utracił Kurmanbek Bakijew, bardzo szybko tracący poparcie związanych z nim dotychczas klanów.

2.2. Czynniki wpływające na brak rywalizacyjności elekcji prezydenckich

Zasadniczo w postkomunistycznych reżimach autorytarnych elity władzy dążą do eliminacji ryzyka utraty władzy poprzez wydłużanie kadencji urzędujących prezydentów, nadawanie im osobistego prawa do dożywotniego pełnienia urzędu lub szczególnego statusu, a także poprzez ograniczanie działalności opozycji i fałszowanie wyników wyborów.

Przedstawione wyniki wyborów w czasie dwóch ostatnich elekcji świadczą o niskim poziomie konkurencyjności elit w postkomunistycznych reżimach autorytarnych: tylko w wyborach w 2012 r. kandydat obozu władzy (w tym wypadku W. Putin) nie przekroczył 70% poparcia w pierwszej turze wyborów. Jednocześnie start w wyborach stosunkowo dużej liczby kontrkandydatów świadczy o określonym pluralizmie wśród elit: w 2013 r. w Azerbejdżanie İlham Alijew miał aż dziewięcioro kontrkandydatów a G. Berdimuhamedow rok wcześniej w Turkmenistanie – siedmioro. Zaznaczyć jednak należy, że praktyką reżimów autorytarnych jest kreowanie quasi-opozycyjnych kandydatur, których celem jest, po pierwsze, stworzenie wrażenia pełnej wolności politycznej i pluralizmu, po drugie, rozdrobnienie opozycji i uniemożliwienie jej wystawienia jednej kandydatury. Przykładowo w wyborach prezydenckich w Rosji w 2012 r. nie było kandydata, który reprezentowałby środowiska inne niż „konstruktywna opozycja”, czyli komuniści z Giennadijem Żiuganowem na czele, liberalni demokraci Władimira Żyrinowskiego czy wątpliwa w swej „samodzielności” kandydatura Michaiła Prochorowa.

Za szczególny przypadek należy uznać regulacje prawne przyjęte w Turkmenistanie. W 1993 r. prezydent S. Nijazow na mocy decyzji parlamentu uzyskał tytuł Turkmenbaszy, w tym samym roku jedyna działająca partia – Demokratyczna Partia Turkmenistanu – zaproponowała przedłużenie kadencji prezydenta do 2002 r. bez dokonywania reelekcji w 1997 r. Krok ten poparło turkmeńskie społeczeństwo w referendum w 1994 r. W 1999 r. Rada Narodowa Turkmenistanu podjęła decyzję, że S. Nijazow będzie pełnił urząd do końca życia. W państwie wprowadzono kult prezydenta, a moralno-filozoficzny kodeks jego autorstwa, *Rubnama*, miała regulować wszystkie prawa. G. Berdimuhamedow ograniczył kult poprzednika, nie dokonując

radykałniejszych zmian w systemie politycznym (odejście od monopartyjności nie przyniosło rozwoju pluralizmu)³⁰.

Tab. 2. Dane dotyczące dwóch ostatnich elekcji prezydenckich

	Rok wyborów	Wynik zwycięzcy	Liczba kontrkandydatów
Azerbejdżan	2008	88,7%	6
	2013	84%	9
Białoruś	2010	79,6%	3
	2012	83,5%	3
Kazachstan	2011	95,5%	4
	2015	97,7%	2
Rosja	2008	70,3%	3
	2012	63,3%	4
Tadżykistan	2006	79,3%	4
	2013	83,9%	5
Turkmenistan	2007	89,2%	5
	2012	97%	7
Uzbekistan	2015	90,4%	3
	2016	88,6%	3

Źródło: opracowanie własne na podstawie oficjalnych danych komisji wyborczych.

W Kazachstanie i Tadżykistanie obecnie rządzący prezydenci są wyłącznymi adresatami aktów prawnych, na mocy których nadano im status liderów narodu. W Kazachstanie odpowiednią ustawę przyjęto w 2010 r. Jako wyłączny adresat tej normy prawnej Nursułtan Nazarbajew nabył dożywotnie prawo zwracania się do narodu i organów władzy z inicjatywami w najważniejszych kwestiach państwowych, polityki wewnętrznej, zagranicznej i bezpieczeństwa, które muszą być obligatoryjnie rozpatrzone. Zyskał prawo występowania na forum parlamentu i posiedzeniach gabinetu ministrów. Mógł przewodniczyć Zgromadzeniu Narodowemu Kazachstanu oraz zasiadać w Radzie Konstytucyjnej i Radzie Bezpieczeństwa Kazachstanu³¹.

³⁰ Szerzej o zakresie reform liberalizacyjnych po odejściu S. Nijazowa zob. S. Horák, J. Šír, *Dismantling Totalitarianism? Turkmenistan under Berdimuhamedow*, Washington 2009. Por. D. Ó Beacháin, *Turkmenistan*, [w:] *The Colour Revolutions in the Former Soviet Republics. Successes and Failures*, red. D. Ó Beacháin, A. Polese, London 2010, s. 217-219.

³¹ О внесении изменений и дополнений в некоторые конституционные законы Республики Казахстан по вопросам совершенствования законодательства в сфере обеспечения деятельности первого президента Республики Казахстан – Лидера Нации, [online] https://egov.kz/cms/ru/law/list/Z100000289_, 15 XII 2017.

Obowiązująca od końca 2016 r. tadżycka Ustawa o twórcy pokoju i jedności narodowej – liderze narodu³² obliguje wszystkie instytucje publiczne do wykonywania rekomendacji E. Rachmona oraz uzgadniania z nim wszystkich ważniejszych decyzji z zakresu polityki wewnętrznej i międzynarodowej. Ustawa określa także gwarancje osobiste i majątkowe przysługujące obecnemu prezydentowi i jego rodzinie.

We wspomnianych przypadkach dożywotnie prawo pełnienia urzędu prezydenta – podobnie jak nieregulowane konstytucją, a wyłącznie ustawą instytucje „lidera narodu” – jest jaskrawym przejawem prywatyzacji państwa i przekształcenia się w reżim sułtanistyczny.

Specyficzna sytuacja miała również miejsce w Uzbekistanie, gdzie obowiązującą normą konstytucyjną jest ograniczenie możliwości pełnienia urzędu prezydenta do dwóch kadencji. Zaplecze polityczne Islama Karimowa, po upływie dwóch kadencji, które *de facto* trwały 16 lat ze względu na „zerowanie” licznika po nowelizacji konstytucji w 1995 i 2002 r., nie podjęło nowelizacji konstytucji, która zniosłaby powyższe ograniczenie. W efekcie w 2015 r. I. Karimow wziął udział i zwyciężył w wyborach prezydenckich, w których zasadniczo nie miał prawa startować.

Natomiast w lutym 2017 r. prezydent Azerbejdżanu İlham Alijew mianował swoją żonę Mehriban na nowo utworzone stanowisko pierwszego wiceprezydenta. Wskazuje to na możliwą dalszą drogę jej awansu. Byłoby to kolejne przekazanie władzy w tym państwie, gdyż I. Alijew urząd prezydenta przejął po swoim ojcu Hejdarze w 2003 r.

W świetle powyższych rozwiązań za „standardowe” należy postrzegać nieformalne praktyki mające na celu uniemożliwienie przejścia władzy przez kontrolity. W tym miejscu podkreślić trzeba, że kultura organizacyjna kontrolit jest w omawianych reżimach zbieżna z kulturą organizacyjną rządzących. Oznacza to, że koncentrują się one wokół własnego lidera, tworzą własne sieci klientelistyczne, które – w przypadku hipotetycznego sukcesu – zastąpiłyby obecne. Mechanizm funkcjonowania kontrolity jest zatem stosunkowo łatwy do sparaliżowania, a narzędzia temu służące używane są nie tylko w postkomunistycznych, lecz także afrykańskich reżimach neopatrymonialnych. Do środków tych należy odnieść:

- a) działania w celu kompromitacji lub skazania na karę więzienia lidera kontrolity;
- b) przekupywanie działaczy opozycji;
- c) osłabianie i wprowadzanie chaosu w szeregach opozycji poprzez funkcjonowanie tzw. koncesjonowanej, konstruktywnej opozycji.

Trwałość obecnych postkomunistycznych reżimów autorytarnych jest ściśle skorelowana z istnieniem i relewancją opozycyjnych sił politycznych. Zasadniczo ocena trwałości reżimów z tego punktu widzenia jest dość utrudniona. W Turkmenistanie kontrolita nie istnieje i ewentualne zagrożenie dla rządów G. Berdimuhamedowa może płynąć z jego najbliższego otoczenia³³. Względnie stabilna sytuacja panuje w Ta-

³² Закон Республики Таджикистан Об основателе мира и национального единства – Лидере Нации, [online] www.president.tj/ru/taxonomy/term/5/951, 15 XII 2017.

³³ G. Berdimuhamedow, podobnie jak S. Nijazow, wywodzi się z klanu achalskiego, który od początku lat 90., dzięki działaniom S. Nijazowa, całkowicie dominuje w strukturach siłowych oraz

dżykistanie i Uzbekistanie. W Tadżykistanie rządowi opartym na klanie kulabskim najbardziej zagraża fundamentalizm islamski (stąd delegalizacja Partii Islamskiego Odrodzenia Tadżykistanu) oraz separatyzm pamiński (klan górskobadachszański praktycznie nie identyfikuje się z państwowością tadżycką)³⁴. Wymierzone są one jednakże nie tyle w rządzącą elitę, ile w fundamenty państwowości. W przypadku Uzbekistanu istotnym zagrożeniem dla rządzącego reprezentanta klanu samarkandzkiego Szawkata Mirzijoiewa mogą być aspiracje pozostałych dwóch wiodących klanów. W Kazachstanie zinstytucjonalizowaną opozycję stanowią socjaldemokratyczna partia Azat i kontynuująca tradycję zlikwidowanej przez władze w 2005 r. partii Demokratyczny Wybór Kazachstanu niezarejestrowana partia Ałga! Mniejsze ugrupowania, jak Birlik, mają minimalne poparcie społeczne, natomiast zlikwidowane zostały inne, bardziej rozpoznawalne partie opozycyjne, w tym Komunistyczna Partia Kazachstanu. Opozycja nie ma silnego lidera mogącego zjednoczyć opozycję (mimo że takie próby podejmuje od 2004 r. Koordynacyjna Rada Sił Demokratycznych na czele z Żarmachanem Tujakbajem). W Azerbejdżanie ma miejsce faktyczny pluralizm i funkcjonuje okresowo koordynująca swoje działania opozycja antyalijewska, w której wieloletnią tradycję posiadają musawatyści i komuniści, a zagrożeniem dla władz mogą być działania separatystyczne Lezginów i Tałyszów. Względnie silną pozycję posiada opozycja w Armenii, która jako reżim autorytarny klasyfikowana jest od niedawna. Na Białorusi opozycja jest bardzo niepopularna w społeczeństwie i wewnętrznie podzielona – praktycznie nie stanowi żadnego zagrożenia dla rządów Aleksandra Łukaszenki. W Rosji faktyczna opozycja jest w fazie permanentnej przebudowy i ma poważny problem z wyłonieniem rozpoznawanych w społeczeństwie liderów.

2.3. Wybory parlamentarne jako wybory „fasadowe”

Wobec dominującej roli egzekutywy w postkomunistycznych reżimach autorytarnych znaczenie parlamentu, a co za tym idzie – ranga wyborów parlamentarnych są znacząco niższe. Tym niemniej w toku ewolucji reżimów autorytarnych dokonywała się degradacja pozycji ustrojowej parlamentów, ograniczenie ich niezależności względem egzekutywy, a funkcjonowanie partii politycznych zostało w nich mocno ograniczone. Są one funkcjonalnym narzędziem strukturyzującym sieci klientelistyczne, a tym samym nadają formalny charakter nieformalnym, dyskrejonalnym relacjom.

Uwagę zwraca obranie przez ustrojodawców omawianych państw odmiennych modeli parlamentów. W przypadku Białorusi, Rosji, Kazachstanu, Tadżykistanu i Uzbekistanu jest to model bikameralny, w przypadku Azerbejdżanu i Turkmenistanu – unikameralny. Rozwój dwuizbowości na obszarze postradzieckim należy wiązać z petryfikacją reżimów autorytarnych. W Rosji dwuizbowość wprowadzono w 1993 r. Parlament

innych instytucjach publicznych Turkmenistanu. Por. С. Горак, *Туркменистан после Туркменбашии. К вопросу о трансформации режимов личной власти*, „Politex” 2007, nr 3, s. 62-79.

³⁴ О.Х. Шарафиева, *Роль региональных кланов во внутренней политике Таджикистана*, „Вестник Томского государственного университета” 2012, nr 359, s. 98-100.

Kazachstanu ma strukturę bikameralną od 1995 r., Białorusi – od 1996. W Tadżykistanie parlament dwuizbowy pojawił się w 1999 r., w Uzbekistanie – w 2002.

Podkreślenia wymaga fakt, że systemy partyjne, jak i same partie są w omawianych państwach słabe. W praktyce, w przypadku wszystkich tych państw oprócz Rosji, można raczej mówić o protosystemach partyjnych. Ugrupowania mają słabą podbudowę ideową, z reguły wiążą się z osobą określonego lidera politycznego lub są narzędziem agregującym interesy określonej grupy społecznej. Utrudniona jest działalność partii wśród obywateli oraz zdobywanie przez nie środków finansowych na bieżącą działalność. W tej sytuacji rzeczywista opozycja funkcjonuje bądź na marginesie życia partyjnego lub pozostaje poza strukturami partyjnymi. We wszystkich państwach funkcjonuje quasi-opozycja, która za zgodą władz uczestniczy w wyborach, stwarzając pozory rzeczywistego pluralizmu i alternatywności.

Jak wspomniano, na tle omawianych państw wyróżnia się Rosja ze stosunkowo rozwiniętym systemem partyjnym. Sytuacja ta jest pokłosiem faktu, że reżim autorytarny wykształcił się z reżimu oligarchicznego, w którym rządzący prezydent Borys Jelcyn korzystał ze wsparcia grup oligarchicznych, które z kolei miały własne reprezentacje polityczne w postaci partii. Obecna dominacja proprezydenckiej Jednej Rosji wynika z osłabienia grup interesu i przekształcenia ich w klientów najbliższego otoczenia prezydenta Władimira Putina, zdominowanego notabene przez *siłowników*. Określoną rolę odgrywa również fakt, że społeczeństwo rosyjskie, mimo zabiegów władz, wciąż pozostaje pluralistyczne i upolitycznione.

Przyczyn słabości systemów partyjnych w reżimach autorytarnych należy szukać wśród następujących kwestii:

- a) Władze stwarzają warunki zniechęcające opozycję do konsolidacji oraz zachęcające jej liderów do kooptacji w szeregi partii władzy³⁵. Przejścia do partii władzy, które z natury rzeczy są bezideowe, wynikają z koniunkturalnych przekonań polityków, że taki krok zapewni im większe korzyści materialne.
- b) Siły opozycyjne – wskutek zabiegów władz – nie są chętne do tworzenia koalicji antyrządowych. Działacze opozycji również w określony sposób są włączeni w system profitów dystrybuowanych przez władze, o ile zajmują „konstruktywną” postawę, a więc odgrywają oczekiwaną przez władze rolę. Rządzący dążą do utrzymania wielopartyjności oraz forsują formalnie niezależnych, bezpartyjnych kandydatów do przedstawicielskich organów ustawodawczych.
- c) Życie polityczne toczy się w „ideologicznej próżni”. Partie władzy są bezideowe i skupiają się na popieraniu głowy państwa. Ich cechami są populizm, używanie retoryki antykorupcyjnej, deklarowanie rozwoju systemu świadczeń publicznych i ogólne obietnice poprawy dobrobytu. Specyficzną cechą tych reżimów jest nieobecność w systemach partyjnych ugrupowań reprezentujących interesy środowisk robotniczych i religijnych. Fakty te rzutują na stosunkowo niski poziom mobilizacji społecznej. Władze państw satysfakcjonują się bierną postawą większości obywateli.

³⁵ Przykładem może służyć Tadżykistan, gdzie po wojnie domowej lider opozycyjnych wobec prezydenta E. Rachmonowa islamistów, Chodży Akbar Turadżonzoda, został wicepremierem.

Tam, gdzie działalność opozycji przybierała charakter niosący realne zagrożenie dla *status quo* grup rządzących środkami administracyjnymi, dokonywano paraliżu ich działalności lub je likwidowano. W Tadżykistanie przykładowo zdelegalizowano najsilniejszą partię opozycyjną – Partię Islamskiego Odrodzenia Tadżykistanu. Za skrajną należy uznać sytuację w Turkmenistanie, gdzie w 1991 r. wobec mającego miejsce rozpadu ZSRR i na fali wydarzeń w innych częściach państwa związkowego miejscowe elity nomenklaturowe ograniczyły pluralizację życia politycznego do zmiany nazwy partii z Komunistycznej Partii Turkmenistanu na Demokratyczną Partię Turkmenistanu. Do końca rządów S. Nijazowa miała miejsce monopartyjność, działała tylko partia pro-prezydencka, brak było bazy prawnej regulującej działalność ugrupowań politycznych, działalność opozycji była zaś nielegalna i ograniczała się do niewielkich grup emigracyjnych (osiadłych głównie w Moskwie)³⁶. Obecnie ma tam miejsce koncesjonowana wielopartyjność, w praktyce jednak dwupartyjność, która nie oznacza, że władze Turkmenistanu dopuściły pojawienie się opozycji.

3. OLIGARCHIZACJA ŻYCIA PUBLICZNEGO I KATEGORIA „PARTII WŁADZY”

Słabość systemów partyjnych, jak i partii tworzących bezpośrednie zaplecze prezydentów państw autorytarnych wydaje się potwierdzać tezę, że są one ważniejsze dla reżimów będących w fazie tranzytu ku autorytaryzmowi niż dla skonsolidowanych reżimów autorytarnych³⁷. We wszystkich omawianych państwach podstawowymi elementami systemów partyjnych są tzw. „partie władzy”, czyli ugrupowania będące bezpośrednim zapleczem politycznym głowy państwa. W Rosji partią władzy jest Jedna Rosja, w Azerbejdżanie – Yeni Azerbaycan, w Kazachstanie – Nur Otan, w Uzbekistanie – Liberalno-Demokratyczna Partia Uzbekistanu, a w Tadżykistanie – Ludowo-Demokratyczna Partia Tadżykistanu. Są one jednocześnie narzędziem służącym instytucjonalizacji grup interesu, agregacji i artykulacji ich interesów. Tym samym relacje pomiędzy prezydentami a „partiami władzy” są dobrym dowodem na stan relacji pomiędzy głową państwa i wiodącymi grupami interesu. Relacje te są asymetryczne i dominuje w nich prezydent.

Geneza partii politycznych w tych państwach jest ściśle związana z rozwojem postnomenklaturowych grup interesu. Bądź kontynuują one tradycję partii komunistycznej (jak w Turkmenistanie i Tadżykistanie), bądź są partiami skonstruowanymi przez prezydentów w celu utrzymania przez nich władzy oraz strukturyzacji powiązanych z nimi grup interesu (Rosja, Azerbejdżan, Kazachstan). Za ich specyfikę należy uznać:

- a) istnienie wpływowych grup interesu, na czele których stoją oligarchowie (bądź najwyżsi rangą biurokraci). Grupy te z reguły kształtowały się w drodze

³⁶ Na emigracji w Rosji funkcjonują m.in. Zjednoczona Demokratyczna Opozycja Turkmenistanu, Republikańska Partia Turkmenistanu, Ruch „Watan” („Ojczyzna”) czy Ludowy Ruch Demokratyczny Turkmenistanu.

³⁷ A. Antoszewski, *Wyboista droga...*, s. 18.

współpracy biurokracji i struktur przestępczości zorganizowanej, obecnie zaś sfery polityki, administracji i biznesu nie tylko się przeplatają, ale stanowią jeden niepodzielny obszar;

- b) grupy interesu zbudowane zostały w wyniku prywatyzacji, „zawłaszczenia państwa” (*state capture*, w rosyjskiej grze słów: *prichwatyżaczka*), formalnie zaś w życiu politycznym uczestniczą poprzez struktury partyjne (często nielegalnie finansowane) oraz manipulacje przekazem medialnym;
- c) narzędziem instytucjonalizującym i stabilizującym rywalizację grup interesu jest mechanizm wyborów (choć niekoniecznie wpływającym na zakres udziału w sprawowaniu władzy), w walce politycznej zaś jej uczestnicy uciekają się do dyskredytacji konkurentów, m.in. przy użyciu tzw. *kompromatu*, a nawet ich fizycznej likwidacji.

Pierwszą grupę, kategorię uczestników, stanowią najwięksi aktorzy związani z dużym biznesem (*rent seeking businessmen*) lub określonymi branżami przemysłowymi (np. sektor militarny, przemysł ciężki, wydobywczy) oraz elita biurokratyczna. Ich obecność w życiu politycznym formalnie odbywa się poprzez struktury partyjne niemające jednoznacznej tożsamości ideowej, które deklarują głównie poparcie dla polityki głowy państwa. Są to wspomniane „partie władzy”, m.in. Jedna Rosja, powiązane z elitami władzy struktury organizacji społecznych, a niekiedy wręcz o charakterze formalnie opozycyjnym (np. Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji). Drugą grupę, kategorię obserwatorów, tworzą mniejsi aktorzy polityczni funkcjonujący na marginesie lub poza uprzywilejowanymi sieciami klientelistycznymi. Z reguły bazują one na kapitale ideologicznym (ruchy i partie o charakterze prawicowym lub lewicowym) oraz kulturowym. Najczęściej zdobywają poparcie społeczne wśród osób niekorzystających z przywilejów patronatu i klientelizmu oraz wrażliwych na narrację o charakterze aksjologicznym, w tym intelektualistów i młodzieży.

PODSUMOWANIE

Kluczowe wnioski płynące z niniejszego artykułu można sformułować następująco.

Po pierwsze, władza w postradzieckich republikach autorytarnych jest skupiona w rękach prezydentów, którzy wytwarzają wokół siebie koterie, grupy neopatrymonialnych klientów, wśród których, gdy jest taka potrzeba, władza jest w sposób kontrolowany przekazywana. Formalny pluralizm nie przekłada się na relewancję opozycyjnych aktorów politycznych. Tym samym potwierdzenie znajduje teza, iż *ten, kto rządzi, nie może przegrać*³⁸.

Po drugie, formalnie odbywające się elekcje prezydenckie i parlamentarne można określić jako „fasadowe”, mające legitymizować niedemokratyczne praktyki elit władzy. Odgrywają one jednak ważną rolę cyklicznie pojawiającego się czynnika służącego rekonfiguracji skupionych wokół głów państw – i rywalizujących pomiędzy

³⁸ E. Kuźelewska, A.E. Bartnicki, *Model władzy...*, s. 268.

sobą – koterii, grup interesu. Są one swoistym wentylem bezpieczeństwa, pozwalającym na redefinicję relacji pomiędzy nieformalnymi sieciami zawłaszczającymi państwa.

Po trzecie, w tych reżimach politycznych istotną rolę strukturyzującą grupy interesu odgrywają dominujące w systemach partyjnych „partie władzy” – swoiste „machiny polityczne” (*political machines*, wg pojęcia Dericka Brinkerhoffa i Arthura Goldsmitha³⁹), co do zasady organizacje bezideowe, rekrutujące swoich członków poprzez namacalne bodźce materialne. Są one narzędziem stabilizacji stosunków wewnątrz elit oraz mają na celu odzwierciedlać szerokie spektrum interesów narodowych. Jednocześnie ich głównym komponentem programowym jest popieranie bieżącej polityki głowy państwa.

Powyższe cechy, a także względna trwałość postradzieckich autorytarnych systemów politycznych upoważnia do traktowania ich jako odrębnej kategorii, posiadającej własne cechy dystynktywne. Omawiane państwa nie należą zatem do „szarej strefy demokracji”⁴⁰, lecz są obecnie skonsolidowanymi systemami niedemokratycznymi o własnej specyfice.

BIBLIOGRAFIA

- Antoszewski A., *Wyboista droga ku demokracji i autorytaryzmowi w świecie postkomunistycznym*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2014, nr 16.
- Brinkerhoff D.W., Goldsmith A.A., *Clientelism, Patrimonialism and Democratic Governance: An Overview and Framework for Assessment and Programming*, [online] <https://www.abtassociates.com/insights/publications/report/clientelism-patrimonialism-and-democratic-governance-overview-and>.
- Carothers T., *The End of the Transition Paradigm*, „Journal of Democracy” 2002, vol. 13, nr 1.
- Bodio T., *Etnokracja w Azji Centralnej*, [w:] *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, t. 2, red. T. Bodio, W. Jakubowski, Warszawa 2010.
- Bodio T., Mołdawa T., *Konstytucje państw Azji Centralnej*, Warszawa 2007.
- Bodio T., Załęski P., *Tradycyjne społeczeństwo nieobywatelskie w Azji Centralnej*, „Społeczeństwo i Polityka” 2005, nr 2.
- Bratton M., Walle N. van de, *Democratic Experiments in Africa. Regime Transitions in Comparative*, Cambridge 1997.
- Collins K., *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*, Cambridge 2009.
- Czachor R., *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej. Wstęp do badań*, Wrocław 2015.
- Czachor R., *Transformacja systemu politycznego Białorusi w latach 1988-2001*, Polkowice 2016.
- Democracy Index 2016*, [online] www.eiu.com/democracy2016.

³⁹ D.W. Brinkerhoff, A.A. Goldsmith, *Clientelism, Patrimonialism and Democratic Governance: An Overview and Framework for Assessment and Programming*, s. 40, [online] <https://www.abtassociates.com/insights/publications/report/clientelism-patrimonialism-and-democratic-governance-overview-and>, 13 XI 2018.

⁴⁰ T. Carothers, *The End of the Transition Paradigm*, „Journal of Democracy” 2002, vol. 13, nr 1, s. 5-21.

- Easter G., *Preference for Presidentialism: Postcommunist Regime Change in Russia and the NIS*, „World Politics” 1997, vol. 49, nr 2.
- Fisun O., *Rethinking Post-Soviet Regimes from a Neopatrimonial Perspective*, „Democratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization” 2012, vol. 20, nr 2.
- Hale H.E., *Patronal Politics. Eurasian Regime in Comparative Perspective*, Cambridge 2015.
- Horák S., Šír J., *Dismantling Totalitarianism? Turkmenistan under Berdimuhamedow*, Washington 2009.
- Kuźelewska E., Bartnicki A.E., *Model władzy w państwach postsowieckich*, „Politeja” 2016, nr 41 (2).
- O'Donnell G., Schmitter Ph., *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*, Baltimore 1986.
- Ó Beacháin D., *Turkmenistan*, [w:] *The Colour Revolutions in the Former Soviet Republics. Successes and Failures*, red. D. Ó Beacháin, A. Polese, London 2010.
- Peters G., *Institutional theory in political science. The „new institutionalism”*, London 2011.
- Soest Ch. von, *What Neopatrimonialism Is – Six Questions to the Concept*, [online] www.researchgate.net/publication/242680401_What_Neopatrimonialism_Is_-_Six_Questions_to_the_Concept.
- Szymanek J., *System rządów w krajach WNP. Metodologia badań ustrojowo-porównawczych*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, t. 1, red. T. Bodio, Warszawa 2010.
- Świder K., *Ewolucja elity władzy w Związku Radzieckim i Rosji w kontekście przemian ideowych, politycznych, społecznych i ekonomicznych*, Warszawa 2013.
- Theobald R., *Patrimonialism. Research Note*, „World Politics” 1982, vol. 34, nr 4.
- Walle N. van de, *Meet the new boss, same as the old boss? The evolution of political clientelism in Africa*, [w:] *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*, red. H. Kitschelt, S.I. Wilkinson, Cambridge 2007.
- Załęski P., *Kultura polityczna więzi w Azji Centralnej (przypadek Kirgistanu na tle państw regionu)*, Warszawa 2011.
- Фисун А., *Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология*, „Отечественные записки” 2007, t. 39, nr 6.
- Фурман Д., *Движение по спирали. Политическая система России в ряду других систем*, Москва 2010.
- Гельман В., *Из огня да в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе*, „Полис. Политические исследования” 2007, nr 2.
- Горак С., *Туркменистан после Туркменбаши. К вопросу о трансформации режимов личной власти*, „Politex” 2007, nr 3.
- Закон Республики Таджикистан Об основателе мира и национального единства – Лидере Нации, [online] www.president.tj/ru/taxonomy/term/5/951.
- Крадин Н., *Политическая антропология*, Москва 2004.
- О внесении изменений и дополнений в некоторые конституционные законы Республики Казахстан по вопросам совершенствования законодательства в сфере обеспечения деятельности Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации, [online] https://egov.kz/cms/ru/law/list/Z100000289_.

- Согрин В.В., *Политическая история современной России, 1985-2001: от Горбачева до Путина*, Москва 2001.
- Тренин Д., *Post-imperium: евразийская история*, Москва 2012.
- Шарафиева О.Х., *Роль региональных кланов во внутренней политике Таджикистана*, „Вестник Томского государственного университета” 2012, nr 359.

Dr hab. Rafał CZACHOR – prof. nadzw., dziekan Wydziału Nauk Społecznych Uczelni Jana Wyżykowskiego. Obszar badawczy: teoria demokratyzacji, ustroje i praktyka polityczna państw postradzieckich, problemy bezpieczeństwa państw postradzieckich. Wybrane monografie: *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej. Wstęp do badań* (2015), *Transformacja systemu politycznego Białorusi w latach 1988-2001* (2016).